

Útkeresés és hagyományörzés. Vita a nemzeti eszméről az 1850-es évek második felében

Az 1848–49-es forradalom és a bécsi udvar elleni szabadságharc egyben a nacionalizmusok egymásnak feszülését és véres küzdelmét hozta magával Magyarországon, mely teljes katasztrófával végződött minden fél számára, hiszen Bécs abszolutizmusa győzedelmeskedett felettük. S aztán a politikai dermedtség állapota következett. Mégis a kataklizmát megélt generáció szinte már az első pillanattól kezdve kísérletet tett a nemzeti eszme vizsgálatára, a nemzetiségi mozgalmak értékelésére. Erre annál nagyobb szükség volt, mivel a teljes jogfosztottság állapotában, az önkényuralom szorításában a nemzeti eszme jelenthette azt az integráló eszmét, mely az abszolutizmus legitimációs kísérleteivel szemben – amelyekben a „nemzeti egyenjogúság–egyenjogúsítás” jelszava tekintélyes szerepet játszott az első hónapokban, években – a magyar társadalom „passzív ellenállásának” szilárd alapját képezhette.

A magyar közvéleményre meghatározó befolyást gyakoroltak báró KEMÉNY ZSIGMOND röpiratai (*Forradalom után, Még egy szó forradalom után*), melyek az új politikai szituációban tisztázni kívánták a birodalom és Magyarország államjogi viszonyát, 1848–49 politikai tapasztalatait. E röpiratok azonban a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségekhez való viszony tekintetében szinte teljes mértékben a reformkori tradíciókat követték. KEMÉNY megállapításait a *Pesti Napló* hasábjain is kifejtette. Kiindulópontja a „politikai nemzetiség” koncepciója volt: „Mert ha vegyesajku országokban valahol, bizonyosan nálunk volt kifejlődve a *politikai nemzetiség* (kiem. *K. Zs.*) és azon közszellem, mely a különböző nyelvű, de egy érdekű és egy politikai jövővel bíró népiségeket állandólag összekötötte.”¹ KEMÉNY definíciójából is világos, hogy a magyar liberális elit és közvélemény továbbra is alapvetőnek tekintette az egy állam – egy nemzet elvét, s továbbra is határozottan elutasította a nem magyar ajkúak kollektív egységként való elismerését. Ennek megfelelően a magyar liberális nemzetiségi politika átfogó revíziójára sem került ekkor sor, KEMÉNY is leszögezi a következőket az 1844. évi nyelvtörvénnyel kapcsolatban: „Törvényünk egyes czikkei – ha azokat most is, midőn a viszonyok új alakulásai

¹ KEMÉNY ZSIGMOND: A politikai nemzetiség fejleményei Magyarországon. *Pesti Napló*, 1851. március 4.

támadtak, átvizsgáljuk – nem látszanak a politikai nemzetiség igényeire nézve túlcsepontgónak, oly államban t.i., hol a közigazgatási nyelv által az idegen ajkuaktól nem vetettek létező jogok el, hanem csak az rendeztetett, mi századok óta mindig az országlati nyelv sajátja volt.”² Egyetlen vonatkozásban hirdetett meg KEMÉNY szükséges változtatást: az egyházi anyakönyvek kötelező magyar nyelvű vitelét helytelenítette, mivel az „a házikör határszéleig” és „a hitbuzgalom küszöbéig vezettek az állami nyelvjogot”³.

A reformkori politikai küzdelmek vezető személyiségei közül báró EÖTVÖS JÓZSEF volt a másik, aki röpirataival a nemzeti–nemzetiségi eszme elméleti vizsgálatát tűzte ki célul. Keménnyel szemben a reformkori magyar liberális nacionalizmus alapelveinek és nemzetiségpolitikai gyakorlatának átfogó kritikájára törekedett. Nézetei azonban inkább felháborították a magyar közvéleményt, mintsem befolyásolták – gondolatai (melyeket persze ő maga is számos ponton módosított) igazán majd csak az 1860-as években találnak rokonszenvező szövetségéseket.

Az Eötvös nemzetiségpolitikai nézeteivel folytatott polémia során 1856 és 1860 között a fiatalabb generáció két tagjának, báró KEMÉNY GÁBORNak és MOCSÁRY LAJOSnak munkáiban fogalmazódtak meg a legtisztábban a magyar liberális közvélemény fenntartásai e teóriák ellenében, s ebben a vitában körvonalazódtak először a nemzetiségi konfliktus jövőbeni kezelésének különböző liberális javaslatai. A vita három résztvevőjének programja a magyar liberális hagyományok három különböző színezetű változatát képviseli – ezek a változatok bizonyos pontokon összhangban vannak egymással, bizonyos pontokon szétágaznak. De együttesen az 1850-es évekbeli közgondolkodás láttelejét adják.⁴

² Uo.

³ Uo.

⁴ A vitát eddig főképp az Eötvös Józseffel foglalkozó szakirodalom tárgyalta, de csak fővonalaiiban. Vö. BAKA ANDRÁS: Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai. Bp., 1990. 137–147.; GALÁNTAI JÓZSEF: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. Bp., 1996. 27–28.; lásd még: TÓTH EDE: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874). Bp., 1967.

Eötvös József bírálata a nemzeti eszméről

Az EÖTVÖS 1850-es évekbeli munkáit elemző irodalom igen bőséges és szer-
teágazó.⁵ Éppen ezért nem szükséges nézeteit ez alkalommal részletekbe menőkig
ismertetni.

EÖTVÖS az emberi szabadság kifejlődését tekinti a történeti fejlődés mozgó
erejének és legfőbb kritériumának. Másik alaptétele a nagy államiság jelenbeli szük-
ségességének elve. Ezekhez méri a nemzetiségi eszme történeti szerepét is. Már egy
1841-ben született feljegyzésében felbukkannak későbbi elméletének elemei: „Ko-
runkban a nacionalitások kora letűnt, s mindazon erőlködés, mellyel most álta-
lánosan mindenütt a világon az egyes nemzetiségek felelevenítettnek, csak azon ag-
gok iparkodásaira emlékeztetnek, kik éppen mert tehetetlenségeket érzik, kettős erő-
vel törekednek annak felelevenítésére. – Minden nacionalitás vagy egy külön valláson
vagy civilizáción alapszik – ez korunkban nincs többé.”⁶ Ez az alapgondolat jelenik
meg újra s nyer történetfilozófiai megalapozást *A XIX. század uralkodó eszméinek
befolyása az álladalomra* című munkájának első kötetében 1851-ben: „Mindazon
okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint
egészen megszűntek, részint napról napra gyengébbekké válnak.”⁷ Eötvös a nem-
zetiségi eszmét individualizálja, a nemzetiséget az egyén szubjektumába helyezi, s
kizárólag „érezsként” s nem történeti csoportképző tényezőként kezeli. A nemzetiség
véleménye szerint nem történetileg létező, önálló kollektívum, „önálló egyéniség”
többé, hanem az egyén lehetséges viszonyulási formája társaihoz. „Miután minden
nemzet egyesekből áll, s amit nemzeti jellemnek nevezünk, nem egyéb, mint azon

⁵ A már említettekén kívül lásd: BAKA ANDRÁS: A nemzeti–nemzetiségi kérdés és az állami
szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában. *Állam- és Jogtudomány* 26. (1983) 245–269.;
BERZEVICZY ALBERT: B. Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. *Budapesti Szemle*, 158. köt.
(1914) 321–329.; PAUL BÖDY: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870.
New York, 1985.; DEÁK ÁGNES: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése” (Eötvös József nem-
zetiségpolitikai koncepciója 1850–1868) *Aetas*, 1990. 1–2. sz. 7–28.; GÁNGÓ GÁBOR: Eötvös Jó-
zsef Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi moz-
galmainak néhány aspektusa. *Századok*, 1998. 2. sz. 371–396.; GÁNGÓ GÁBOR: Eötvös József az
emigrációban. Debrecen, 1999.; GERGELY ANDRÁS: Eötvös korszerűtlen koreszméi. *Új Forrás*,
1985. 2. sz. 33–38.; GÖRÖG IMRE: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a
szabadságharc után. *Történeti Szemle*, 1913. 542–575.; NYÍRI KRISTÓF: A Monarchia szellemi
életéről. *Filozófiatörténeti tanulmányok*, Budapest, 1980.; SCHLETT ISTVÁN: Eötvös birkózása a
nemzeti démonnal. *Világosság*, 1989. 12. sz. 889–895.; SÓTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp., 1967.;
JOHANN WEBER: Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage. (*Südosteuropäische Arbeiten*
64.) München, 1966.

⁶ EÖTVÖS JÓZSEF: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. BÉNYEI MIKLÓS. Bp., 1977. 128.

⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Kiadja OLTVÁNYI
AMBRUS. Budapest, 1981. 1. köt. 246.

tulajdonok összessége, melyek közös származásuknál vagy múltjuknál fogva az egyének nagy számával közösek: a nemzeti kifejlés utáni törekvés sem egyéb, mint az egyesek törekvése azon tulajdonok kifejtésére, melyek mint ugyanazon nép tagjaival, mindnyájukkal közösek.”⁸ Műve második kötetében (1854) némileg korigálja nézeteit, amennyiben az első kötetrel szemben a nemzetiségi eszmét már nem állítja szembe a szabadság értékével, sőt annak szövetségeseként tárgyalja, de ez nem érintette a nemzetiségi eszme individualizációját. Ebben az értelmezésben nem létezhetnek természetesen kollektív nemzetiségi jogosultságok – hiszen nemzetiségi kollektívumok sem léteznek –, az egyéni szabadság programja az, mely mindent integrál, azt a jogot is, mely szerint az egyének „minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzeti tulajdonaiknak is kifejlesztésére bírnak.”⁹ Ennek alapján EÖTVÖS határozottan elkülöníti az állam és a nemzetiség elvét, célja a nemzetiségi eszme és a politikum összekapcsolódásának „megakadályozása”, mely épp a modern nemzetek kialakulásának fő hajtóereje.

EÖTVÖS nemzet-értelmezése e ponton jelentősen különbözik a magyar liberális ellenzék nemzet-értelmezésétől. Mert bár megegyeznek abban, hogy a nyelvi közösséget nem fogadják el a nemzetszerveződés elégséges alapjaként, de Eötvös ugyanakkor az államnemzet koncepcióval sem ért egyet, hiszen célja éppen a nemzet-nemzetiségek fogalmának és érvényesülési terepének különválasztása az állam fogalmától és intézményrendszerétől. Ezért keményen bírálja a nemzeti mozgalmak érdekérvényesítési törekvéseit az állami szervezetben: „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás...”¹⁰ A mű második kötetében már korigálva ezt, a nemzetiségi ambíciókat az egyén szabadság utáni törekvésének megnyilvánulási formájaként tárgyalja: „A nemzetiség melletti lelkesedés csak tiltakozás, éspedig – minden egyes egészen erőtlén levén az állam irányában – az egyéni szabadság egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen.”¹¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az e mozgalmak által kitűzött célokat illetően megváltozott volna álláspontja.

Erre az elméleti alapra építette fel EÖTVÖS programját Magyarországnak a Habsburg Birodalom kereteibe való betagozódásáról, a birodalmi eszme elfogadásáról, ugyanakkor az olmtüzi alkotmány bírálataként is szükséges belpolitikai önállóságáról.

EÖTVÖS elméleti munkája és 1850-ben született röpirata (*Ausztria népeinek egyenjogúságáról*) igen nagy felháborodást és ellenszenvet váltott ki a közvéleményben

⁸ Uo. 2. köt. 56.

⁹ Uo. 1. köt. 149.

¹⁰ Uo. 1. köt. 109.

¹¹ Uo. 2. köt. 57.

mindenekelőtt nemzetiségpolitikai elvei és programja miatt. Ennek ellenére műveinek átfogó kritikájára csak a fiatalabb generáció egyik tagja, báró KEMÉNY GÁBOR vállalkozott néhány évvel később.

Báró Kemény Gábor első fellépése

Kemény Gábor 1830-ban született.¹² Apja báró Kemény Dénes, az erdélyi liberális nemesi ellenzék vezető személyisége, aki 1848–49-ben országgyűlési képviselő, belügyi államtitkár volt. Kemény Gábor 1844-től a nagyenyedi ev. ref. főiskola diákjaként végezte tanulmányait, legkedvesebb tanárai Szász Károly és Zeyk Miklós voltak. Szász Károly a következőképpen emlékezett vissza ezekre az évekre Kemény temetésén 1888-ban elmondott búcsúztató beszédében: „Még gyermeki játékaik is komolyak voltak; edzett test, ügyesség, csinosság s nyájas komolyság által tűnt ki játszótársai közül; gyermeki pajkosságából nem bántott senkit, tréfából sem hazudott soha. Mint ifjú, zsenge korában már komoly tanulmányokra adta magát, nem közönséges észtehetségekkel kitartó szorgalmat, s kora érettséggel az ítéletben, a tudni vágyás kutató szellemét párosítva, a tanuláspolitikai szorgalmat nem pusztán kötelezettségnek tekintette, nem csak iskolai becsvágyból, hanem a tudomány iránti szeretetből és valódi szeretettel tanult.”¹³ 1848 nyara és 1849 tavasza között hosszan tartó betegség tört rá, melyről közelebbit nem tudunk. Ez a betegség megakadályozta abban, hogy a forradalom és szabadságharc politikai eseményeiben részt vegyen. 1849 januárjában mozdult ki erdélyi otthonából, Pestre utazott betegeskedő atyjához, aki 1849 februárjában meghalt. Ezután Kemény 1849 májusától Csány László közlekedési minisztériumában kapott tiszteletbeli fogalmazói megbízást.

A szabadságharc bukása után a selmecbányai bányászakadémián folytatta tanulmányait, 1851-ben Berlinbe, majd Svájcba utazott, s csak 1852-ben tért haza.

1856-ban jelent meg Kolozsvárott első munkája: *A nemzetek fejlődéséről*, mely elindította a közte és Eötvös közti polémiát, mely az 1850-es évek második felében további munkákban is folytatódott. 1862-ben jelent meg Csengery Antal *Budapesti Szemléjében* Machiavelli és Montesquieu című tanulmánya, melyet legismertebb és legszínvonalasabb művének tekintett a korabeli közvélemény. Ugyancsak népszerű volt az 1863-ban megjelent *Nagyenyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben* című

¹² Születési dátumára vonatkozóan több időpont is olvasható a korabeli lapokban: június 19., július 9., július 19. A bizonytalanság oka abban rejlik, hogy – amint GALGÓCZY KÁROLY indokolja – Kemény születési helyének, Csombordnak (Alsó-Fehér megye) ev. ref. egyházi anyakönyvei 1848–49-ben a román felkelő csapatok pusztítása következtében megsemmisültek. GALGÓCZY maga Kemény sajátkezű feljegyzésére hivatkozva a július 9-i dátumot tekinti hitelesnek. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. VI. köt. Bp., 1891. 105.

¹³ Pesti Napló, 1888. október 26. Esti kiadás

munkája. E két mű értékeit elismerve 1863. január 13-án az MTA levelező tagjává választotta Kemény Gábort a törvénytudományi és a történelmi osztály egybehangzó javaslata alapján.

1863-ban indult meg politikai pályafutása. Ekkor Ferenc József összehívta az erdélyi országgyűlést Nagyszébenbe. Az 1848-as alapokon álló, az összehívott országgyűlés legitimitását el nem ismerő magyar képviselők nyilatkozatban nyilvánították ki álláspontjukat, s tiltakozásként elhagyták a tanácskozást. Kemény Gábor Gyulafehérvár követeként jelent meg Nagyszébenben, s a képviselők megbízásából ő készítette el a tiltakozó nyilatkozat szövegét.

A kiegyezést előkészítő politikai csatározásokban a Deák-párt híveként foglalt állást az 1865–68. évi országgyűlésen. Részt vett 1867-ben a költségvetési kvótarendszer kidolgozásában. Az 1868-ban *A baloldal politikája* címmel megjelent vitairatában erőteljesen támadta a Tisza Kálmán által vezetett balközép és a baloldal programját. Az 1870-es évek elején Lónyay Menyhért személyes híveinek körébe tartozott, az ún. „vacsorapárt” programját hirdette a Kemény által elindított és szerkesztett lap, a *Korunk* 1872 márciusa–decembere között. 1875-ben támogatta a Deák-párt és a balközép fúzióját, s Tisza Kálmán kormányában belügyi államtitkárságot is vállalt. 1878-ban földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter lett. Kinevezésekor a *Vasárnapi Újság* a következő portrét festette a politikus Keményről: „Közép termet, kopasz fő, bozontos bajusz és szakál, melynek színe barnavörös; vékony sopran hang, finom metszésű szemek, köznapi de gondos öltözet: ebből áll külső megjelenése. Egyénisége a kihívónak és impozánsnak épen ellentéte. Lágyszólam, lágyszónoki képesség, lágysztylus, lágyszó egyéniség, mely nagy dolgokat nem is alkot, de el sem ront, mely forradalmat sohasem csinál sem az eszmékben, sem a politikában, sem a nők, sem a férfiak között, noha a nőnemnek nagy tisztelője s a társaságban kedvelt egyéniség. Van pozíciója születésénél fogva s megtartja azt szorgalmának erejével. Nagy emberré nem tud lenni, kis emberré nem lehet, már összekötöttesénél fogva sem.... Szorgalmasabb báró sohasem született a két magyar hazában...”¹⁴ Miniszteri és politikusi tevékenységének megítélésében a parlamenti ellenzék igen kíméletlen, csipkelődő megnyilvánulásai mellett, melyekben Keményt igen ötlettelen, lusta és tunya miniszternek láttatják,¹⁵ a méltatók tábora jóval népesebb. Mindannyian kiemelik azonban, hogy Kemény nem nagy teóriáival, terveivel vívott ki magának elismerést, hanem „szaktárgyai iránti teljes rokonszenve által

¹⁴ Vasárnapi Újság, 1878. 51. sz.

¹⁵ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A Báró Kemény reformja (1883). In: A Tisztelt Házból. Politikai karcolatok. Bp., 1958. 112–115., KÁKAY ARANYOS (No.2.) [Ifj. ÁBRÁNYI KORNÉL]: Újabb országgyűlési fény- és árnyképek. Bp., 1877. 25–28.

öszöntött s mindenre kiterjedő figyelme és szorgalma által.”¹⁶ A méltatásokból az odaadó és nem utolsósorban hozzáértő szakminiszter képe bontakozik ki. Nevéhez fűződött többek között a magyar ipar állami támogatásának kialakítása adó-, vám-, illetékkezdvezményekkel, kereskedelmi és vámszerződések kötése Németországgal és Olaszországgal, számos mezőgazdasági fejlesztési program (talajjavítási program, borászati kormánybiztosság alapítása, földműves iskolák létesítése, a budapesti állami vetőmag vizsgáló állomás felállítása, az állategészség-ügyi és halászati törvény megalkotása). De az ő védnöksége alatt kezdődött meg a konyak gyártás meghonosítása is Magyarországon. Nagy gondot fordított a magyar tengerparti kikötők, a magyar tengerhajózás fejlesztésére is.¹⁷ Különösen szívügye volt Erdély gazdaságának fellendítése, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnöki tisztét is betöltötte.¹⁸

1882-ben tárcaváltásra kényszerült, s átvette a közmunka- és közlekedési miniszteri teendők ellátását. 1886-ban lemondott hivataláról, s ezután csak mint Kézdivásárhely képviselője vett részt a politikai életben. 1887-ben a Történelmi Társulat elnökévé választotta. 1888. október 23-án hunyt el.

KEMÉNY első irodalmi próbálkozása az 1856-ban megjelent *A nemzetek fejlődéséről* című röpirat volt, melyet az *Uralkodó Eszmék* kritikájaként jelentetett meg. A mű megírásának motívumairól egy későbbi röpiratában a következőképp vallott: „Régebben azért beszéltem, mivel rettegetem, midőn a legnevezetesebb zászló-vivők egyike azt mondta, hogy valamennyi nemzeti törekvés alapja magasabb hivatás érzete; célja: uralkodás. Félttem a zátonyra jutástól; a megsemmisülés elméletét láttam ékes szavakkal, az ész, tudomány és jó indulat minden kellékeivel támogatva irányunkban érvényre emelkedni.”¹⁹ Ezek a mondatok őszintén feltárják, hogy bár Kemény elméleti vitát kezdeményezett Eötvössel, de ennek a vitának a tétje számára Magyarország politikai jelene és jövője volt. Azért szállt vitába EÖTVÖSSSEL, mert az *Uralkodó Eszmék*ben felállított elméleti tételeket Magyarország politikai jövője szempontjából károsnak s szinte végzetesnek tartotta. Az összbirodalmi centralizációs, abszolutista politikai koncepció ellenében csakis a nemzetiségi elvre és a történeti jogra épülő érvelés biztosíthatta Magyarország birodalmon belüli politikai önállóságának elvi alapjait. KEMÉNY értelmezésében EÖTVÖS a nemzetiségi elv mint

¹⁶ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve VI. köt. 105. Vö.: GYÖRGY ENDRE: Báró Kemény Gábor emlékezete. Bp., 1894. 20.

¹⁷ Mit tett Br. Kemény Gábor mint országgyűlési képviselő és magyar királyi földművelési, ipar és kereskedelmi miniszter? Bp., 1881.; GRATZ GUSZTÁV: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp., 1934. 1. köt. 220.

¹⁸ A halálakor a Kolozsvár című lapban megjelent nekrológ ezt külön is kiemelte és elismerte. Számtalan példát sorolt fel a Háromszék megyei szövészeti és nőipariskola alapításától kezdve a honi kelme viseléséig és propagálásáig. Kolozsvár, 1888. 248. sz.

¹⁹ B. KEMÉNY GÁBOR: Nehány szó báró Eötvös Józsefhez. Pest, 1860. 8.

politikai legitimációs szerveződési elv megkérdőjelezésével ezen elvi alapot rendítette meg, ezzel mintegy legitimálva Magyarország beolvasztását a birodalomba – ebben állt számára a „megsemmisülés elmélete”. Bár a polémia során KEMÉNY verbálisan nem érintett aktuálpolitikai szempontokat, sorai mögött mindvégig érzékelhetjük Magyarország jövőjéért érzett aggodását.

KEMÉNY művében a nemzeti–nemzetiségi problémakör mellett kitér az *Uralkodó Eszmék* általános történetfilozófiai és politikaelméleti koncepciójára is, fő vonalaiban egyetértésének hangot adva, annak fő érdekékként tartva számon, hogy az „nyíltan föl mert lépni a szabadság és egyenlőség divatos értelmezésével szemben, és ellenállhatatlanul kimutatta azoknak helytelenségét.”²⁰ Ugyanakkor számos kérdésben, például az állami hatalom kívánatos hatáskörét illetően Eötvösétől némileg eltérő álláspontot fogalmaz meg.²¹

KEMÉNY nemzetiségelméletének kiindulópontja az az EÖTVÖS ellenében kifejtett gondolat, miszerint a szabadság – civilizáció – nemzetiség az emberi történelem egymástól elválaszthatatlan, egymást gerjesztő elemei. A szabadság és nemzetiség elve közötti ellentétek látszólagosak, csak egyedi történeti szituációk termékei lehetnek, benső lényegük nem állítható ellentétbe. Szerinte a nemzetiségi egységek természettől származó alapegységei az emberi társadalomnak, melyek vérségi kötelékek alapján s a földrajzi tényezők által meghatározott életforma-közösség alapján jöttek létre, bár a kialakulás folyamatát teljes egészében nem lehet rekonstruálni. Akárhogy is zajlott le azonban ez a folyamat, a nemzetiségi népegyéniségek létrejöttével az emberi történelem létezési módja ezen egyéniségek további fejlődése. Ezen népegyéniségek legfőbb hordozója pedig a saját nyelv: „...a nemzetiségi különbségeknek okvetlenül meg kell köztök [t.i. az emberek között] lenni, – és hiszem, hogy ha azt tenné egy rendkívüli erő, hogy minden nyelvet, mely pedig csak egyik jellege a nemzetiségnek, eltörölne egyen bármelyiken kívül, és azután a világ rendje megint olyanná válna a minő most, az egy nyelvből megint sok állana elő; sőt oly szoros egybenfüggést képzelek a nyelv és a nemzetiséget képező egyéb tulajdonok és természeti viszonyok közt, hogy azt hiszem: miszerint minden nemzet visszakapná idő múlva a maga régebbi nyelvét, csak is anynyiban különbözve a menyinyiben talán ő maga más volt azon általam feltett catastropha előtt.”²² KEMÉNY ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nemzet nem csupán nyelvi–kulturális közösség, hanem érdekközösség is. Egy későbbi munkájában az érdekegység és a nemzetiség közötti

²⁰ B. KEMÉNY GÁBOR: A nemzetek fejlődéséről. Kolozsvár, 1856. 3.

²¹ Ezekre vonatkozóan részletesen lásd: DEÁK ÁGNES: Nacionalizmusok ösztüzében. Eötvös József, Kemény Gábor és Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai vitája (1856–1860). Egyetemi doktori disszertáció, Szeged, 1990.

²² A nemzetek fejlődéséről 14.

viszonyt a meleg és a tűz viszonyával állítja párhuzamba: a meleg (érdekegység) szükséges ahhoz, hogy tűz (nemzetiség) támadhasson, a meleg teremti a tüzet, a tűz viszont állandósítja a meleget.²³ Eszerint azonban, bár a nemzeti egységek jelenre és jövőre nézve is általánosan érvényes szerveződési formái az emberi társadalomnak, de az egyes nemzeti egyéniségek nem egyszer s mindenkorra adott tényezők. Azok felbomolhatnak, más nemzeti egységekbe beleolvadhatnak.

KEMÉNY szorosán összekapcsolja az állam és nemzet fogalmát: az állam alkotja a nemzet mint politikai közösség intézményrendszerét. „...Ha volna ország mely a természet törvényei szerint *egészen* (kiem. K.G.) helyesen volna fejlődve – írja a nemzetállami eszményt kifejtve –, abban nemzet és állam merőben ugyanazon határok közt lennének. Olyan ország azonban nincs, és ha lenne is egy pillanatra, közbeszól az idő mindent szétromboló és folytonosan újat teremtő keze.”²⁴ De azt is hirdeti, hogy „képtelenség államnak nemzetiség nélkül virágozni”,²⁵ azaz az államnak egy meghatározott nemzetiség arculatát kell magán viselnie.

KEMÉNY igyekszik fogalmilag pontosítani a nemzetiség, illetve nemzet fogalmát. Kifejti, a nemzetiség = a közös sajátosságok, jellemvonások összessége; a nemzet = maga az emberi közösség, melyet ugyanakkor az állam lakosainak összességével azonosít. Beszél „fajok”-ról is, melyek igényei ütközhetnek egymással. Az államnak az abban létező „fontosabb igényeket” kell tekintetbe venni. E „számoló igények” alapulhatnak: a lélekszámon, a műveltségen, a vagyoni és társadalmi pozíción, ezen belül a földbirtokláson, valamint a történeti jogon. „Egyenlőség nincs a földön, nem is volt, és nem is lesz, – egy ember nem anynyit számlál mint a másik, és így kívánalma is nem egyenlő fontos az egyiknek és a másinak.”²⁶ KEMÉNY EÖTVÖShöz hasonlóan elutasítja a nemzetiségek egyenjogúsításának politikai célkitűzését. Mindketten abból indulnak ki, hogy az államban lehetetlen a nemzeti csoportoknak kollektív politikai egyenjogúságot biztosítani, de míg EÖTVÖS javaslata az, hogy az államban egyetlen nemzetiségnek se biztosítsunk az állam által szankcionált kollektív jogokat–előjogokat, így a többségi nemzetnek se, KEMÉNY ugyanabból a tételből azt a következtetést vonja le, hogy az erősebb társadalmi–politikai pozíciókat birtokló nemzetiségnek természetsszerűleg erősebb, meghatározóbb pozíciót kell biztosítani az állam szervezetén belül.

KEMÉNY gondolatmenetében és érvrendszerében a reformkori liberális nacionalizmus hagyományait képviseli s védi EÖTVÖSsel szemben. Konceptiójában az államnacionalizmusnak és nyelvi nacionalizmusnak ugyanazon feszültségekkel teljes

²³ KEMÉNY GÁBOR: Még egynéhány szó báró Eötvös Józsefhez. Pest, 1860. 24.

²⁴ A nemzetek fejlődéséről 109.

²⁵ Uo. 41.

²⁶ Uo. 75.

ötvozetét találjuk meg, mely az 1840-es évek uralkodó áramlata volt Magyarországon.

Kemény pályájának későbbi méltatói szinte egyöntetűen úgy nyilatkoznak, hogy *A nemzetek fejlődéséről* nagy figyelmet keltett, s alkotójának nagy tekintélyt szerzett. Mégis KEMÉNY megnyilatkozásai és a korabeli kritikák némelyest más képet mutatnak. Két recenzió jelent meg a műről, egyrészt a *Magyar Sajtó* 1856. évi 149. számában „POLYDORUS” aláírással POMPÉRY JÁNOS nyilatkozott a munkáról, másrészt pedig a *Pesti Napló* jelentetett meg „-SK-” szignóval értékelést ugyanazon évben a 329. számban. Ez utóbbira KEMÉNY válaszolt is a lap hasábjain.²⁷ A kritikák egyértelműen EÖTVÖS mellett foglaltak állást, de inkább a fiatal kezdővel szembeni tekintélytisztelet bennük a fő motívum, illetve annak deklarálása (ami kétségtelenül igaz), hogy Eötvös műveltsége, gondolatainak koherenssége érezhető fölényt biztosít számára a polémiában, s nem egyenlő fajsúlyú vitatkozó felek állnak egymással szemben. Ugyanakkor koncepcionális kérdésekben a kritikusok egyedül a nemzetiségi mozgalmak szerepének megítélésében foglaltak nyíltan állást EÖTVÖS tanai mellett, s ez mutatja, hogy dicsérő szövegeik mellett sem voltak Eötvös következtetéseinek támogatói. KEMÉNY kritikusainál sokkal jobban értette Eötvöst, az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett gondolatok irányultságát; a recenzensek hajlamosak voltak EÖTVÖS elméletének sarkos elemeit lekerékíteni, félreértelmezni, s ezzel a közgondolkodás általánosan elfogadott – s EÖTVÖS által támadott – közhelyeihez közelíteni.

GYULAI PÁL levelezéséből tudjuk, hogy KEMÉNY röpiratát elküldte Gyulainak, aki azonban az államtudományokban való járatlanságára hivatkozva kitért a tartalmi bírálat elől, a mű stílusára vonatkozóan viszont igen baráti hangon, de úgy nyilatkozott, hogy az még kiforratlan, az előadás koncepciójának és kompozíciójának megszerkesztettsége az irodalmi forma kritériumainak még nem felel meg.²⁸

KEMÉNY megküldte művét magának Eötvösnek is. GYULAI PÁL 1857. június 24-i leveléből kiderül azonban, hogy bár Eötvös a küldeményt azonnal levélben köszönte meg, de levele nem jutott el Keményhez. Így Gyulait kérte meg újabb sorainak továbbítására. Ebben EÖTVÖS nagyon udvariasan és előzékenyen köszönte a röpiratot, de az érdemi választ egy valamikori jövőbeni személyes találkozás alkalmára halasztotta, s kitért előle. Amennyire tudjuk – erre a személyes eszmecserére a későbbiekben sem került sor.²⁹

²⁷ POLYDORUS: Könyvismertetés. Kemény Gábor: *A nemzetek fejlődéséről*. Magyar Sajtó, 1856. 149. sz. 2.; -SK-: Könyvismertetés. Kemény Gábor: *A nemzetek fejlődéséről*. Pesti Napló, 1856. 329. sz. 2.; KEMÉNY GÁBOR: Nehány szó „-SK-”-hoz. Pesti Napló, 1856. 344. sz. 2.

²⁸ GYULAI PÁL levele Kemény Gáborhoz, Berlin, 1856. június 8. In: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Szerk. SOMOGYI SÁNDOR. Bp., 1961. 289.

²⁹ EÖTVÖS JÓZSEF levele Kemény Gáborhoz, 1857. június 23. In: Uo. 636.

KEMÉNY 1859-ben újabb röpiratot jelentetett meg, mely szorosan nem kapcsolódott az Eötvössel folytatott elméleti disputához, de amelyben – KEMÉNY ZSIGMOND már említett röpiratainak hatását tükrözve – a magyarországi nemzetiségi konfliktusok megoldási módjait illetően fejtette ki nézeteit.³⁰

Az Eötvös és Kemény közötti vita második szakasza (1860–61)

Az 1859-es piemonti–francia–osztrák háborút követően a birodalom hatalmi pozícióinak megrendülése új reményekkel töltötte el a szíveket, újra sürgető feladat lett a birodalom átszervezési alapelveinek tisztázása. Nem véletlen, hogy Eötvös és Kemény vitája is ekkor újul fel, sőt igazán ekkor válik vitává, hiszen Eötvös eddig nyilvánosan nem bocsátkozott polémiába kritikussával. Igaz, most sem kereste a nyilvános fellépés lehetőségét, de Kemény újabb röpirata elől már nem térhetett ki.

KEMÉNY ugyanis 1859 novemberében nyílt levelet intézett Eötvöshöz. E levél kalandos történetét ő maga mesélte el 1860-ban megjelent *Néhány szó báró Eötvös Józsefhez* című röpiratában. A levelet eljuttatta a vele rokoni kapcsolatban álló báró Kemény Zsigmondhoz abból a célból, hogy az közölje a *Pesti Napló*-ban. Egyidejűleg értesítette Eötvöst is levelének tervezett megjelentetéséről, s Eötvös kijelentette, hogy ezúttal nyilvánosan válaszol arra. A *Pesti Napló* szerkesztősége azonban Királyi Pál közvetítésével értesítette hosszas huzavona után, hogy „egy nagy tekintélyű és általam is nagyontisztelt (!) hazánkfiát megnevezvén, kinek nyilatkozata szerint dolgozatom nem lenne időszerű”, visszautasítják a cikk közlését. KEMÉNY egyik Gyulaihoz intézett leveléből az is kiderül, hogy e nagy tekintélyű személyiség maga Deák Ferenc volt. Időközben Kemény Gábor megkereste a *Magyar Sajtó* szerkesztőségét is, de a levél ott sem jelent meg végül. Ezért döntött Gyulai tanácsára egy önálló röpirat megírása mellett.³¹

EÖTVÖS 1859. október 27-én ünnepi beszédet mondott az MTA által rendezett Kazinczy emlékünnepeken. Ez a beszéd készítette KEMÉNYT levelének megírására. Nagy elismeréssel szólt a beszédnek a nemzetiségi eszme történelmi jelentőségét taglaló részéről, s azokban saját, *A nemzetek fejlődéséről* című röpiratában kifejtett tételeire ismert. Nem az volt a célja, hogy plagizálással vádolja Eötvöst,³² az nem is

³⁰ KEMÉNY GÁBOR: *Helyzetünk és jövőnk*. Pest, 1859.

³¹ *Néhány szó báró Eötvös Józsefhez* 14.; KEMÉNY GÁBOR levele Gyulai Pálnak, keltezés nélkül. OSZK Kézirattár, Levelestár

³² Az emigrációban élő báró JÓSIKA MIKLÓS Eötvös iránti nem csekély rosszindulattal már így kommentálta Kemény fellépését: „A kifigurázott, lepacsmagolt Kemény Gábor csak azon veszi észre magát – hogy que diable (mi az ördög)! hiszen Eötvös ezen dictióban (beszédben) a nemzetiségekről szórul szóra azt papolja, amit én írtam volt ellene brochuremban (röpiratomban) – engemet tehát igazol, magát pedig putidissime (csúful) meghazudtolja! És ötet mégsem figurázza ki

lenne megalapozott Eötvössel szemben, hiszen a KEMÉNY által kifejtett tételek a reformkori magyar liberális nacionalizmus általánosan elfogadott tételei voltak rendszerbe szedve. A nyilvános polémiával KEMÉNY azt kívánta kiprovokálni EÖTVÖSTŐL, hogy az nyíltan jelentse ki a közvélemény előtt, hogy az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett gondolatait a nemzeti egyéniségek felbomlásáról, a nemzeti különbségek jövőbeli megszűnéséről, a nemzeti eszme „degradálásáról” felülvizsgálta és módosította. Ez persze Kemény számára személyes elégtételt is jelentett volna Eötvös eddigi hallgatásáért, POMPÉRY és -SK- magabiztos és némileg lekezelő kritikáiért, melyek maradandó sérelmet jelentettek számára. Röpirata Eötvös személyétől függetlenül a tekintélyelvű és „céhekbe” szerveződő sajtó ellen is irányult.³³ Eötvös „mea culpa”-jától azonban mindenekelőtt a magyar nemzeti eszme megerősödését várta – s ennek érdekében tartotta szükségesnek a nemzeti eszme nyilvánosság előtti tudományos vizsgálatát. Nem elvont tudományos vita volt tehát a cél ez alkalommal sem, hanem a helyes politikai következtetések levonása. S ezért vélte veszélyesnek Deák álláspontját, mely nem tartotta időszerűnek a kérdés felvetését, bár KEMÉNY maga is megfogalmazza Deák feltételezhető dilemmáját: „Nem veszedelmes-e jelenleg, midőn az egyetértés oly általánosan megvan hazánkban, hogy jelenleg, alig lehet külön érzelmeket, külön nézeteket találni országunk különböző nyelvű, társadalmi állású és igazgatási kerületű részeiben – dicsértesség érte az Ur neve – és most – midőn az öszvetartás élet halál kérdés – újra elhinteni a zivatar magvát, mely előbb utóbb okvetlenül vést fog teremni?”³⁴ Válasza azonban határozott nem. Sőt véleménye szerint épp az egyetértés pillanatában van szükség a múlt vitatott kérdéseinek tisztázására a jövőbeni konfliktusok elkerülése végett.

EÖTVÖS nézeteiben valóban kimutathatók bizonyos változások az 1850-es évek végén. A *Pesti Napló* 1858. január 3-i számában *Agricola levelei XVI.* címmel megjelent cikkének egyik zárójeles megjegyzése például így szól: „az egyén (akár egyes ember, akár egész nemzet legyen)”³⁵ Eötvös az individualizációs folyamat alanyként tehát már nemcsak az egyes egyént, hanem a nemzetiségi egyéniséget is számon tartja, s ezzel az a történeti fejlődés eredményévé, s nem meghaladható kiindulási állapotává válik. Az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című

senki!!!” JÓSIKA MIKLÓS: „Idegen, de szabad hazában”. Szerk. KOKAS KÁROLY-SZAJBÉLY MIHÁLY. Bp., 1988. 301.

³³ „...megvagyok győződve, nem helyeselted azon hideg, kicsinlő, mondhatnám visszataszító hangot, mellyel azokat és magát az író, az ösmerentent fogadták” – írta Eötvösnek címezve. Néhány szó báró Eötvös Józsefhez 28.

³⁴ Uo. 18–19.

³⁵ EÖTVÖS JÓZSEF: Reform és hazafiság. Szerk. FENYŐ ISTVÁN. Bp., 1978. 3. köt. 479.

(1859) német nyelvű, „német modorban” megírt³⁶ röpiratában ugyan érvelése lát-szólag ismét az egységesülési tendenciákra helyezi a hangsúlyt, de e műben EÖTVÖS következetesen kitér a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak elméleti értékelése elől, s az aktuálpolitikai szempontokra összpontosítja figyelmét. *Kazinczy emlékbeszéde* viszont kifejezetten a magyar közvéleménynek szól. Ebben EÖTVÖS a civilizációbeli előhaladás és a nemzetiség kifejlődése s megtartása között szoros kapcsolatot tételez fel, állítva, hogy a történelem folyamán a nemzetiségi érzés megszűnése mindig politikai értelemben szolgaságot, erkölcsökben és jólétben sülyedést hozott magával. Éppen ezért „minden népnek első feladata épen fenntartani nemzetiségét s fenntartani saját nemzeti nyelvét, mely annak legnemesebb, legszellemiebb kifolyása.”³⁷ A nemzeti tudat és a nyelv ilyen szoros összekapcsolása mindenképpen egyedi jelenség Eötvös életművén belül – nemcsak az 1859-et megelőző, de az azt követő időszakra vonatkozóan is.

EÖTVÖS *Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől* címmel megjelent válaszában (1860) nézeteinek kontinuitását hangsúlyozza, mégis állításainak bizonyító apparátusát szinte kizárólag az *Uralkodó Eszmék* második kötetéből állítja össze, szemrehányást téve Keménynek, hogy azt figyelmen kívül hagyja. Ezt persze Kemény majd visszautasítja, de lényegében igaza van abban Eötvösnek, hogy Kemény nem veszi észre az *Uralkodó Eszmék* első és második kötetének koncepcióváltását a nemzetiségi mozgalmak szerepének értékelését illetően, s csak az első kötet megállapításait emeli ki. Másfelől viszont Eötvös maga is inkább a folyamatosságot hangsúlyozza a két kötet megállapításai között, nem a változó elemeket. EÖTVÖS azonban ezúttal sem veszi bírálat alá KEMÉNYnek *A nemzetek fejlődéséről* című munkában kifejtett elveit, tulajdonképpen most sem bocsátkozik vitába, hanem saját nézeteit fogalmazta meg újra. Válasza lényegében az *Uralkodó Eszmék* második kötet megállapításainak összefoglalása, mely során kerüli a történetfilozófiai fejtegetéseket, s főképp a nemzeti mozgalmak szerepére, a nemzeti mozgalmak és az európai stabilitás viszonyára, az önkormányzati elv jelentőségére helyezi a hangsúlyt, s erre vonatkozóan tényleg nem változtak alapelvei az 1850-es évek végén, s később sem.

KEMÉNY azonban – épp az érdemi polémia elmaradása miatt – nem találta kielégítőnek Eötvös válaszát, s 1860-ban új röpiratot jelentetett meg. Válaszát eredetileg a *Magyar Sajtó*-ban akarta nyilvánosságra hozni, de a lap nem vállalkozott cikkének közlésére. Röpiratában KEMÉNY a következőképp értékeli EÖTVÖS válaszát: „Felszólaltam a 'Néhány szó'-ban újra, mivel úgy hittem B. Eötvös sok tekintetben megváltoztatta nézeteit. Azon feleletből ítélve melyre méltatott ugy látom

³⁶ Eötvös levele Széchenyi Istvánhoz, Pest, 1859. ápr. 7. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. OLTVÁNYI AMBRUS. Bp., 1976. 303.

³⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: *Arcképek és programok*. Szerk. Fenyő István. Bp., 1975. 138.

csalódtam. Megmondom miért: a Kazinczy ünnepélyen, a mely specificce nemzeti ünnep volt, mintha elragadta volna a tárgy nem mondott olyanokat, vagy legalább nem vettem észre, hogy olyanokat mondott volna, melyek nemzetiségi fogalmakat sértettek volna, – és sokat mondott olyat mely azt tiszta fényben tüntette fel.”³⁸ Ezek után hevesen bizonygatja az *Uralkodó Eszmék* második kötetének ismeretét s Eötvös kijelentéseinek következtetlenségeit. Átveszi Eötvös vitastílusát annyiban, hogy válaszként egyszerűen megismétli saját korábban már kifejtett nézeteit.

A vita e második szakaszában tehát mindkét fél saját korábbi álláspontját erősíti meg – igaz ez még akkor is, ha EÖTVÖS bizonyos korrekciókat tesz tételein, de a vita hangsúlyait nem ezekre a pontokra helyezi. „Egymás mellett” beszélnek a felek annak ellenére, hogy formálisan egymásnak válaszolnak. Ez elsősorban Eötvösnek volt köszönhető, aki nem kívánta részletesen taglalni Kemény tételeit, s nem kívánta kiélezni álláspontjaik meglevő különbségeit, minden bizonnyal azért, mivel tudta, hogy ez a vita nem kettejük, hanem Eötvös és a magyar politikai közgondolkodás általánosan elfogadott tételei között folyt, s e vita kiújulása – az 1850-es évek első felének politikai elszigeteltsége és 1859-es röpiratának kedvezőtlen fogadtatása után – nem állt Eötvös érdekében. 1859. március 19-én a következő sorokat vetette papírra: „Ki a holdkórost azon pillanatban, midőn a háztetőn jár, nevéen szólítja, bizonyosan nem érdemli, hogy barátjának neveztesse, s éppoly kevésbé érdemlik azt azok, kik valamely nemzetet helyzetének veszélyességére olyankor emlékeztetnek, midőn visszalépnie nem lehet többé. Valamint az egyes, úgy népek életében vannak pillanatok, melyeken őket csak önbizalmuk vezetheti szerencsésen keresztül, s ki azt gyengíti, valóságos honárulást követ el. – Ha a politikában a szenvedélyek egyszer síkra szálltak, a józanságnak többnyire csak egy kötelessége marad: a *hallgatás* (kiem. E.J.).”³⁹ EÖTVÖS tehát felismerte: az adott politikai helyzetben a magyarságot lelkesítő, erősítő politikai nyilatkozatokra s nem általa igaznak tartott tudományos megállapításokra van szükség, melyek szépséges kelthetnek ahelyett, hogy tettekre sarkallnának – ahogy azt a vita harmadik résztvevője, *Mocsáry Lajos* is megfogalmazta Eötvös tanainak hatását elemezve.

Mocsáry Lajos bekapcsolódása a vitába

Vitánk harmadik szereplője, Mocsáry Lajos, akinek igen sajátos és tragikus politikai pályafutását nem szükséges részletesen ismertetnünk, hiszen bár neve és

³⁸ Még egynehány szó báró Eötvös Józsefhez. 27.

³⁹ Vallomások és gondolatok. 368.

működése a magyar politikai köztudatból méltatlanul kihullott, de életművét illetően tanulmányok, monográfiák állnak rendelkezésre.⁴⁰

MOCSÁRY 1856-ban jelentkezett első önálló röpiratával a nagyközönség előtt *A magyar társasélet* címmel. A nemzeti, nemzetiségi eszmény tekintetében nézeti egyelőre még teljesen a reformkori tradíciókba olvadtak bele. Röpirata a magyar politikai irodalom és közgondolkodás konvencionális elemeit újította fel, ez tükröződött a nemzetiségi problémát tárgyaló fejezetekben is. Formálisan ebben a munkájában még nem vitatkozott Eötvössel, de tételei az *Uralkodó Eszmék* megállapításainak antitézisei is lehetnének. Az idegen önkényuralommal szemben a túlélésre egyetlen esélyt lát MOCSÁRY a magyarság számára: a nemzetiségi eszme ápolását. Ez adhat erőt a mindennapos küzdelemhez. Jelen vannak gondolkodásában ugyan az 1840-es évek nemzetiségi politikáját bíráló elemek is, de ezekből a jövőre szóló elvi és gyakorlati politikai következtetéseket még nem von le.

1858-ban jelent meg újabb röpirata *Nemzetiség* címmel, ekkor kapcsolódik be MOCSÁRY közvetlenül az EÖTVÖS és KEMÉNY GÁBOR közötti „vitába”. Bár kiindulópontként ő is az *Uralkodó Eszmék* bírálatát jelöli meg, mégis hangsúlyozza nagyrabecsülését EÖTVÖS és műve iránt. MOCSÁRYra is jellemző, hogy az *Uralkodó Eszmék* második kötetének részleges korrekcióit nem elemzi, túlnyomó részben az első kötetre alapozza kritikáját.

A nemzetiségi eszme értékelését illetően MOCSÁRY jó szemmel határozza meg azt a három aspektust, amelynek alapján az *Uralkodó Eszmék* „üzenete” megfogalmazható: „Nem tudom tisztán felfogni, mi valódi oka annak, hogy ily modorban tárgyalja a nemes báró a nemzetiséget. Azon meggyőződés-e miszerint a nemzetiség általában nem azon alap, melyen a népek legjobban működhetnek rendeltetésök betöltésére s egészen más dolgokban kell ez alapot keresni; azon meggyőződés-e, hogy különösen a magyar nemzetnek más úton kell megalapítani jövődjét: vagy pedig az ügyekezett kárhoytatni s valódi értékére [!] leszállítani némely (kiem. *M.L.*) nemzeti törekvéseket.”⁴¹ Az első lehetséges nézőponttal, a történetfilozófiai fejtegetésekkel MOCSÁRY részletesen nem foglalkozik, bár EÖTVÖS alapelveivel nem ért egyet, azok ellenében csupán a romantikus nemzetszemlélet tételeinek megerősítésére hagyatkozik, s határozottan visszautasítja mind a nemzetiségi egyéniségek megszűnésének gondolatát, mind pedig a nemzeti törekvéseket az uralkodásra való törekvés meg-

⁴⁰ BALOGH EDGÁR: Mocsáry-idézés ma. Korunk, 1973. 8. sz. 1193–1197.; GOGOLÁK LAJOS: Mocsáry Lajos és a nemzetiségi kérdés. Magyarságtudomány II. (1943) 2. sz. 289–323., 3–4. sz. 431–456.; KOSÁRY DOMOKOS: Mocsáry Lajos. Valóság, 1947. 1. sz. 50–55. (In: Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika. Bp., 1989. 93–97.); Mocsáry Lajos emlékkönyv. Szerk. TÓTH EDE. Bp., 1979.; TÓTH EDE: Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdéstől az abszolutizmus válságának éveiben. Filológiai Közöny, 1962. 1–2. sz. 134–146.; TÓTH EDE: id. műve.

⁴¹ MOCSÁRY LAJOS: Nemzetiség. Pest, 1858. 76.

nyilvánulási formájaként meghatározó tételt. KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan célja elsősorban nem „öncélú” tudományos vita, hanem a magyarság sorskérdéseinek vizsgálata, számára is az általa másodikként említett aspektus az igazán fontos, mindenekelőtt a birodalmi egység gondolatának bármiféle formájú elfogadását utasította el az *Uralkodó Eszmék* kritikájának kapcsán.⁴² EÖTVÖS elméleti fejtegetései azért károsak MOCSÁRY véleménye szerint, mert olyan kritikus pillanatban gyengíthetik a magyarság nemzeti identitástudatát és kohézióját, amikor csakis erre az elvre támaszkodva harcolhatja ki jogainak visszaállítását. A nemzeti eszme gyengítése akarva-akaratlan a jogfosztott állapot igazolásához járul hozzá, s ez az elsősorban, amiért MOCSÁRY is tollat ragadott. A harmadik felvetett szempont, némely nemzetiségi mozgalom jelentőségének, irányának felülvizsgálata – s itt nyilvánvalóan MOCSÁRY a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmakról szól –, egyformán fontos MOCSÁRY és EÖTVÖS számára, ebben lényeges eltérés nincs köztük, s a követendő politika tekintetében is igen közel kerülnek egymáshoz elképzeléseik. Való igaz, hogy MOCSÁRY kritikája a legjellemzőbben mutatja a magyar liberális közvélemény fenntartásait EÖTVÖS nemzetiségi nézeteivel szemben,⁴³ de ez a vita fent említett első két síkjára igaz, a harmadikban inkább a rokon elemek dominálnak.

A nemzeteket KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan MOCSÁRY is a történelem univerzális és állandó alapkategóriáinak tekintette, de sokkal inkább hangsúlyozta emellett a nemzetek feletti értékek és szempontok jelentőségét. Nemzetdefiníciója így szól: „Nemzet oly emberek összessége, kik egy eredetűek, egy nyelven beszélnek, s magukat egy családnak tekintik.”⁴⁴ De álláspontja ennek ellenére magában foglalja a történeti múlt–történeti jog kritériumait is: „A hol nincs saját nyelv, nincs történeti múlt, nincs egészen saját nemzeti jellem, még ott is, hol bármelyik ezen kellékek közül hiányzik, ott nemzetiség nem képzelhető.”⁴⁵ Így azután ő is elkülönít nemzeteket, melyek „tökéletesen meghatározott, körülírt, tagadhatatlan nemzetiséggel bírnak”, s olyan népeket, melyeknél a nemzetiségi érzelmeket csak mesterségesen akarják felszítani.⁴⁶

MOCSÁRY szerint EÖTVÖS fő módszertani hibája abban rejlik, hogy „...nem tesz különbséget a nemzeti *érzelem* és nemzeti *törekvések* (kiem. *M.L.*) között s e kettőt együtt veszi, egyiránt bírálja s egy forma természetű jelenségeket és mozgalmakat lát

⁴² KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp., 1958. 23–24.

⁴³ PAUL BÖDY: Joseph Eötvös... 74.

⁴⁴ Nemzetiség 41.

⁴⁵ Uo. 106.

⁴⁶ Uo. 100–101.

mindenütt, hol a nemzetiség nevét látja a zászlókra feltűzve.”⁴⁷ Ebben MOCSÁRYnak csak részben volt igaza, hiszen EÖTVÖS épp az individualizált nemzetiségi érzés és a nemzetiségi politikai mozgalmak elválasztására törekedett, ugyanakkor valóban alaptétel volt számára az, hogy a modern tömegérzelem, a nacionalizmus természetsszerűleg hordozza magában a kizárólagosságra törekvést, s így természetsszerűleg és elkerülhetetlenül életre hívja és folyamatosan megerősíti az erre a kizárólagosságra törő politikai mozgalmakat. Számára tehát a nacionalizmus és a nemzeti igényekkel fellépő mozgalmak elválaszthatatlanok egymástól – mint ahogy valóban azok is voltak. Az más kérdés, hogy a nacionalizmus fénykorában utópiának tűnik e tömegérzelem „leszerelésének” igénye. Ugyanakkor MOCSÁRY álláspontja sem nélkülözi az utópisztikus elemet, amennyiben alábecsüli a nemzeti mozgalmak politikai ambícióit, s ebben KEMÉNY GÁBORÉHOZ áll közel álláspontja.

A nemzeti mozgalmakat, mind a magyar, mind a nem magyar nemzeti mozgalmakat MOCSÁRY is erőteljesen bírálja. De mivel felfogása szerint nem a nemzeti eszme hordozza a más etnikumú, nyelvű csoportokkal való szembenállást, az azokkal szembeni türelmetlen s nem ritkán erőszakos fellépést, MOCSÁRY a magyar s nem magyar nemzeti mozgalmaknál is külső stimuláló tényezőket nevez meg, melyek helytelen irányba, az egymással való konfrontáció útjára terelték ezeket a mozgalmakat. E tényezőket a pánszlávizmustól való félelemben, illetve a pánszláv és a bécsi propagandában találja meg.

MOCSÁRY igyekezik meghatározni nemzet és állam viszonyát is. Elkülöníti az országot, a haza és a nemzet fogalmát. Az ország „egy oly földterület a rajta lakó emberekkel együtt, mely saját hatalom saját kormány alatt létezik”; a haza „azon földterület a rajta élő lakossággal együtt, melyet az ember kebelébe felkarol, melynek érdekeit magáévá teszi s mely meghatározza politikai állapotát”.⁴⁸ Az első értelemben – szögezi le MOCSÁRY – nem létezik Magyarország, hiszen nincs biztosítva állami önállósága. A második a „Magyarhon”, melyen belül a már említett nemzetdefiniáció értelmében létezik több nemzet is. Ugyanakkor koncepciójában is megtalálható – a fogalomhasználat hiánya ellenére – a megkülönböztetés a későbbi terminológia szerinti „politikai nemzet” és „nyelvi nemzet–nemzetiség” között, hiszen ő is beszél „szélesebb értelemben vett magyar nemzetéről”, melyen az ország állampolgárainak közösségét érti.⁴⁹ Ráadásul eszményként nagyon is hangsúlyozza a nemzetállami ideál érvényességét. „A természet úgy látszik úgy rendelte, hogy e két dolog (haza és nemzet) eggyé olvadjon, egymás mellett s egymás felett létezzék és összeütközésbe

⁴⁷ Uo. 77.

⁴⁸ Uo. 41.

⁴⁹ Uo. 201.

ne jöjjön; hogy a nemzet kiterjedése szabja ki a hazának határait [!].⁵⁰ De nem zárja ki, hogy ha „a természet meghasonlott a sorssal s a sors lett győztes s megzavarta a természet rendét, egy időre legalább”, létezhet egy hazában több nemzet is, de ez csak átmeneti helyzet lehet, ami után „a természet eredeti jogai” visszalép, s a haza közössége létrehozza az eredetileg többféle nemzetből, népcsoportból saját egységes nemzetét.⁵¹ Ennek megfelelően Magyarországra vonatkozó programja az, hogy a magyar nemzet – mint a legerősebb – a többit majd magához asszimilálja, de csak egy lassú és erőszakmentes folyamat során, melyet leginkább Széchenyi nyomán a magyarság „erkölcsi és szellemi pozícióitól” remél.

Határozottan bírálja ugyanakkor az 1840-es évek politikai gyakorlatát, mivel a törvényhozás helytelenül aktívan beleavatkozott a magyar nemzetiség oldalán a nyelvhasználati kérdések eldöntésébe, s a latin nyelv elleni „boszorkányüldözés” közepette a magyar nyelv nem megengedőleg, hanem kényszerítőleg hozatott be a közügyek minden ágába.⁵² Pedig a magyar „uralkodó nemzet” státusa nem követeli meg az állami élet minden szintjén és minden körében a magyar nyelvűséget.

Mocsáry Lajos és Kemény Gábor személyes ismeretségének történetét nem ismerjük, de MOCSÁRY 1860 márciusában íródott leveléből kiderül, hogy az már korábról származik. S az is nyilvánvaló soraiból, hogy *A nemzetek fejlődésének megjelenése óta figyelemmel kísérte KEMÉNY munkáit, s az egyoldalú vitában rokonszenve – Eötvös iránti minden tisztelete mellett is – Kemény Gáboré.* 1858-as röpiratában nem említette KEMÉNY munkáit, 1860-ban megjelent *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* című művében viszont nyíltan vállalkozik Kemény támogatására, ahogy maga is írja: „Ne vegye rossz néven az én tisztelt barátom b. Kemény Gábor, ha az ügy érdekében némileg úgy lépek fel, mint ügyvédje.”⁵³ Már említett leveléből az is kiderül, hogy mi ösztönözte az újabb fellépésre: az, ahogy Eötvös fogadta, illetve „nem fogadta” korábbi munkáját: „Én felkerestem 'Nemzetiség' című munkám megjelenése után; a lehető legszívesebben fogadott; történetesen nem volt alkalmam vele bővebben megismerkedni, csak a Casinóban találkoztunk párszor; a nemzetiséget nem hozta elő egyszer sem.”⁵⁴ A nyilvánosság előtt pedig Eötvös ugyanúgy nem méltatta válaszra MOCSÁRY fellépését, ahogy ezt Kemény Gábor esetében tette. Ez a közös személyes sérelem alkotta a köztük kialakuló

⁵⁰ Uo. 44.

⁵¹ Uo. 45.

⁵² Uo. 157., 166.

⁵³ MOCSÁRY LAJOS: *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest, 1860. 6.

⁵⁴ Mocsáry Lajos levele Kemény Gáborhoz, Kurtány, 1860. március 28. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai 496., idézi: GALÁNTAI JÓZSEF 27. Mocsáry röpiratáról két kritika jelent meg: Hölgyfutár, 1858. április 10. 81. sz. és P. NAGY SÁNDOR: Kétheti böngészet. Pesti Napló, 1858. április 25. 76. sz. Közli: Mocsáry Lajos válogatott írásai 614–616.

„szövetség” egyik fontos elemét, másrészt MOCSÁRY szintén a sajtó hallgatását rója fel mint azon káros felfogás bizonyítékát, miszerint „...a nemzetiség felett polemizálni nem való”.⁵⁵ Továbbá EÖTVÖS Kazinczy-emlékünnepeken elmondott beszédét KEMÉNY GÁBORhoz hasonlóan ő is EÖTVÖS megváltozott nézeteinek bizonyítékaként értékelte, s ezért is kedvezőnek érezte a pillanatot a nyílt vitára.

MOCSÁRY új röpirata a *Nemzetiség* fogalomtisztázó szándékával szemben „munkaterv jellegű”.⁵⁶ A magyarság társadalmi és politikai pozícióit illetően nyomatékosan megismétli a *Nemzetiség*-ben mondottakat: elveti a magyarság és a magyar nyelv számára törvényi úton biztosított politikai monopóliumokat, ugyanakkor vezető szerepét más módszerekkel biztosítani kívánja: „Nem követelek részére semmi előjogot, valaminthogy a törvény előtt azzal soha nem is bírt; egyenesen fonákságnak nyilatkoztatom azon állítást, hogy a magyar nyelvnek, mint nyelvnek, különös jogai vannak; tagadom a magyarnak minden jogát nyelvét bárkire tukmálni, sőt beteges érzégsnek tartom még az óhajást s az abból folyó minden törekvést is, más honi nyelvek rovására terjeszteni a magyar nyelv határait: de igenis fel akarom tartatni a magyarságnak szellemi felsőbbségét s befolyását s elkerülhetlenül szükségesnek tartom, hogy azon szellemi egység s általános physonomia, melyet Magyarország mint egész előmutat, a magyarságból folyjon ki. Német professori stýlben, nem felsőbbséget, de hegemoniát mindenesetre követelek a magyarság számára...”⁵⁷ De van egy újdonsága is művének a korábbiakhoz képest, ez pedig a távlati asszimiláció programjáról való lemondás: „...fel kell hagynunk eljárásunknak azon *irányával* (kiem. *M.L.*), hogy végre előbb utóbb megmagyarosodjék hazánkban minden más nyelvű faj.”⁵⁸ MOCSÁRY ugyanakkor távol áll attól, hogy a nem magyar nemzeti csoportok nemzetként való elismerésével egyidejűleg elfogadja azok igényét kollektív politikai jogok birtoklására. EÖTVÖShöz s valamennyi magyar politikus társához hasonlóan ő is visszautasította a nemzeti mozgalmak azon követelését, hogy az ország közigazgatási–politikai szervezetét a nemzeti elv alapján szervezzék újjá, s nemzeti kerületeket, illetve ennek alapján „kikerekített” megyéket alakítsanak ki. Attól azonban nem zárkózott el, hogy a járások határainak meghúzásánál nemzeti szemponthoz is figyelembe vegyenek.⁵⁹ Így MOCSÁRY javaslatai is – Eötvöséhez hasonlóan – nyelvhasználati kérdésekre korlátozódtak. Közös törekvésük a magyar

⁵⁵ Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. 8.

⁵⁶ KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. in: Mocsáry Lajos válogatott írásai 25.

⁵⁷ Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. 25.

⁵⁸ Uo. 104–105.

⁵⁹ Nem megalapozott KEMÉNY G. GÁBOR azon állítása, miszerint Mocsáry ebben a művében közel jutott ahhoz az elképzeléshez, amit az 1867. évi kisebbségi javaslat a megyék kikerekítése koncepciójában fogalmazott meg. KEMÉNY G. GÁBOR bevezetője. In: Mocsáry Lajos válogatott írásai 113.

nyelv kötelező hivatali használatának a legfeltétlenebbül szükséges körre való korlátozása, a hivatalos nyelv fogalmának korrekciója.

Összegzés

Ha vitapartnerünk önmeghatározását tekintjük, akkor MOCSÁRY és KEMÉNY mint szövetségesek lépnek fel EÖTVÖS ellenében. De ez csak a vita első két síkján fedti a valóságot. Igaz ez a nemzetiségek történetfilozófiai szerepének megítélésében – de ebben, mint láttuk, Eötvös maga is elmozdult kezdeti merev álláspontjáról. Igaz ez a birodalom és Magyarország viszonyrendszerét illetően – de EÖTVÖS nézeteiben az évtized fordulóján itt is változás történik, hiszen 1860-ban megjelent újabb röpiratában már csatlakozott az 1848-as államjogi viszonyokhoz való visszatérést hirdetőkhöz. De nem igaz ez a szövetség- és ellenfélkép a konkrét nemzetiségi programot tekintve. KEMÉNY GÁBOR a reformkori liberális nacionalizmus alaptételeit erősítette meg, új perspektívát EÖTVÖS és MOCSÁRY nézetei képviseltek. Ha a vita végső fázisát tekintjük, akkor 1861-re, a politikai mozgástér hirtelen megnyílásakor sokkal inkább Mocsáry és Eötvös tekinthetők egymás szövetségeseinek. Bizonyítja ezt egy rövid kitekintés is hármójuk pályájára: Kemény Gábor teljesen belesimul majd a dualizmus korának erőpozícióból politizáló magyar nacionalizmusába; Mocsáry pedig Eötvös szellemi örökségének leghűbb folytatójává válik, ahogy 1892-es képviselői búcsúlevelében írja: „Az én nézeteim a nemzetiségi kérdésre nézve ugyanazok, melyeket a mostani alkotmányos éra kezdetén ... Eötvös Józseffel egyetértve s azóta minden alkalommal változatlanul vallottam.”⁶⁰

1848–49 nagy kataklizmája a nemzet–nemzetiségről vallott nézetekben az eszmetörténet szempontjából nem hozott fordulatot a magyar közgondolkodásban. EÖTVÖS volt az egyetlen politikai teoretikus, aki az elmélet szintjén is kísérletet tett az 1840-es években kikristályosodott magyar liberális nacionalizmus alaptételeinek felülvizsgálatára. Emellett és ehhez kapcsolódva fokozatosan alakította ki javaslatait a megelőző évtized magyar nyelvűsítési programjának praktikus korrekciójára vonatkozóan, amelyek első alkalommal az 1861-es országgyűlés nemzetiségi bizottsága által megfogalmazott törvényjavaslatban öltöttek testet. Ebben a vonatkozásban – mutatja ezt Mocsáry fellépése – már könnyebben talált szövetségeseire, ám a liberális mozgalom bázisa a nyelverterjesztői politika felülvizsgálatát hangoztató jelszavak ellenére a nemzetiségpolitikai gyakorlat terén is a korábbi illúziók és célkitűzések ígézetében élt.

⁶⁰ Közli Mocsáry Lajos válogatott írásai

Bruch und Fortsetzung der Tradition. Diskussion über die Ideen
der Nationalität in der zweiten Hälfte der 1850-er Jahren

Die Revolution 1848/49 und der Freiheitskampf gegenüber dem Wiener Hof bedeuteten in Ungarn gleichzeitig das Entgegensetzen und den blutigen Streit der modernen Nationalismen, was für alle Rivalen mit vollständiger Niederlage zu Ende ging, denn der Wiener Absolutismus errang über sie alle den Sieg. Die diese Tragödie erfahrene Generation machte schon vom Anfang des Neoabsolutismus an entschiedene Versuche, die nationalen Ideale zu überprüfen und die historische und politische Rolle der Nationalbewegungen zu bewerten. Um so wichtiger war diese Mission für sie, denn in der Lage der politischen Entrechtung konnte nur die Idee der Nationalität als kräftiger Integrationsfaktor für die ungarischen Liberalen dienen. Joseph Baron Eötvös war vielleicht die Persönlichkeit, der unter ihnen die radikalste Kritik des vormärzlichen ungarischen Nationalismus präsentierte. Seine Theorien aber eher empörten, als beeinflussten die ungarische öffentliche Meinung. Nach wichtigen Modifikationen fanden sie erst in den 1860-er Jahren guten Empfang. Gegenüber Baron Eötvös unternahmen zwei Mitglieder, der Jüngeren Generation, Gábor Baron Kemény und Lajos von Mocsáry die Aufgabe, in einer öffentlichen Diskussion zwischen 1856 und 1860 die Mißbilligung der ungarischen liberalen und deren Motive ungeschminkt darzulegen.

Die Programme von Eötvös, Kemény und Mocsáry stellen verschiedene Varianten der ungarischen liberalen Tradition dar, sie stehen an bestimmten Punkten miteinander im Einklang, an anderen aber verzweigen sich diametral. Durch ihre Analyse kann darum weiter Überblick über die Prinzipien und Argumentation der ungarischen Liberalen dieser periode gewonnen werden.